

Юрій Михайлюк

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗНАТІ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ З ПОГЛЯДУ О. Я. ЄФИМЕНКО*

Серед істориків другої половини XIX – початку XX ст. особливе місце належить Олександрі Яківні Єфименко (1848–1918) – видатній дослідниці історії України з різнобічними творчими інтересами, першій в Російській імперії жінці, яка здобула ступінь доктора історії.

Постать талановитого і глибоко ерудованого вченого О. Я. Єфименко завжди перебувала в полі зору дослідників [1–9]. Та попри це сучасний стан історіографії засвідчує, що її творча спадщина містить у собі чималий спектр наукової проблематики з дослідницькою перспективою. Приміром, нині практично відсутні напрацювання в напрямку трактування нею соціальної історії ВКЛ, передусім проблеми генези та еволюції військово-службового стану. У цьому контексті важливим вбачається з'ясувати погляди О. Я. Єфименко на структурування шляхетського середовища українських земель литовського періоду історії.

Не зважаючи на різноплановість наукових вподобань О. Я. Єфименко в царині передусім української історії, вона чимало уваги приділяла аналізу соціальних аспектів. Показовою у цьому контексті є репрезентація нею в узагальнених і спеціальних працях, зокрема, литовської доби. Передусім заслуговує на інтерес її «Історія українського народу», підготовлена згідно прийнятої українськими істориками програми написання науково-популярної історії Південної Русі. Найбільший розділ першого тому цього видання дослідниця присвятила комплексному викладу української історії XIV – XVI ст., де чимало уваги сконцентрувала на соціальних аспектах, зокрема, й розвитку «вищого класу» [10]. Ця ж проблематика відображена й у цілому ряді підготовлених нею наукових праць, опублікованих як окремо, так і в комплексній збірці «Південна Русь. Нариси, дослідження, замітки. Том I» [11–16]. Цікавою і навіть захоплюючою видається в окремих працях її манера популярного викладу матеріалу, в якій аспекти розвитку соціальних груп показані в життєвій динаміці.

Насамперед, О. Я. Єфименко досить чітко окреслила своє бачення природи зв'язку суспільних процесів на Русі та в ВКЛ. Вона зауважила, що, на перший погляд, кардинальними видаються відмінності в суспільному розвитку обох держав загалом та в соціальних процесах і

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

явища зокрема. Утім, як стверджує дослідниця, поглиблений аналіз дозволяє виявити приховані зв'язки й переконливо резюмувати: «ми маємо справу не з двома різними суспільствами, а з двома фазами розвитку одного й того ж суспільного організму» [10, 105].

Важливо відмітити, що розгляд соціальних процесів на теренах ВКЛ авторка здійснювала саме через призму аргументації вищевказаної концепції. Зокрема, в контексті тлумачення диференціації населення вона переконано заявила, що суттєве збільшення переліку соціальних груп в литовську добу (порівняно з добою Русі) є «більшою мірою різноманіття назв, аніж форм і понять» [1, 109]. Відтак вона наголошувала на розмежуванні суспільства ВКЛ на два «шари», або «класи», характерні й для попереднього історичного етапу: привілейований, «вищий» («дружинний чи служилий») та непривілейований, тобто «нижній» («народ, прив'язаний до землі своєю працею чи промислом»). Появу ж нових назв соціальних груп обумовлювала внутрішніми перетвореннями в межах вказаних вище соціальних пластів [10, 110].

Природу ієрархічних взаємин між литовським правителем та привілейованим станом О. Я. Єфименко окреслила в вигляді кількох концептуальних тенденцій. Їхня суть полягає в наступному. Договірні відносини між вказаними суб'єктами, традиційні для попереднього часу, у литовську добу невдовзі втратили свою чинність, затримавшись хіба що на певний час у відношенні удільних та службових князів. Як наслідок, стверджувала авторка, «члени вищого стану стають такими ж підданими, хоч і привілейованими, свого господаря, як і інші непривілейовані» [10, 110]. Вважаємо це твердження надто категоричним і необ'єктивним передусім з огляду на інші реалії, які історик випустила з уваги. Йдеться про постійну протидію феодалної аристократії централізаторським устремлінням великих князів литовських, отримання знаттю «привілеїв», що гарантували як особисту, так і майнову свободу й недоторканість, наділяли численними правами і вольностями тощо. Силою дії подібних грамот була обмежена самодержавна суть правителя, що виявлялося передусім у поділі ним влади з панами-радою, а з кінця XV ст. – ще й литовсько-руським сеймом. І цей перелік можна продовжити. Тож ситуація не була такою однозначною, як це намагалася подати дослідниця.

Натомість не викликає заперечень інша представлена характеристика суспільних відносин: як і раніше, привілейований стан спільно з великим князем литовським розділяли ношу державного управління та захисту держави від зовнішніх загроз. Водночас О. Я. Єфименко цілком справедливо наголосила на появі в цьому контексті нової формули взаємин, яка полягала в установленні безпосереднього зв'язку військової служби із землеволодінням. Головною її умовою вона вважала, що «певній

одиниці землеволодіння відповідає певна одиниця по відбуванню військової служби» [10, 111]. Однак, дослідниця і тут випустила з поля зору один важливий момент. Поряд із представленою нею формулою «військова служба – за землю», в державі практикувалося і її дзеркальне відображення «земля – за службу». Тобто, за певні досягнення й успіхи, до того ж не лише на військовій, а й державній службі, знать також отримувала земельні «вислуги». Тож підхід авторки в цьому питанні виявляється однобоким.

Зрештою, після такої реконструкції характерних рис розвитку суспільства, О. Я. Єфименко цілком правомірно позиціонувала «вищий клас» як «природного посередника між державою і народними масами». Розтлумачувала це тим, що отримуючи від великого князя литовського землеволодіння («службу»), представник привілейованого стану, окрім особистої служби на повному власному забезпеченні, мав зі свого пожалування проставити до війська відповідну кількість озброєних людей. Натомість за свою службу він мав право користуватися доходами з пожалуваних володінь та залежного населення [10, 111].

Розглядаючи питання диференціації привілейованого населення, О. Я. Єфименко в його межах виокремлювала князів, панів, земян, бояр, рицарство, шляхту, дворян і слуг. До категорії князів відносила нащадків Володимира Великого та Гедиміна, яких підрозділяла на удільних князів (володіли певним уділом «з руки» великого князя литовського) та князів-вотчинників (власників одвічних вотчин). Останніх дослідниця з самого початку кваліфікувала як «службових» князів, а удільні князі набули такого ж статусу в міру ліквідації удільної системи [10, 106, 110].

В контексті регіонального зрізу локалізації князів на українських землях вона категорично стверджувала, що на Поділлі таких не було взагалі [10, 154]. Те ж саме заявила й про Київщину, вказавши на виключення щодо кількох зубожілих княжих родів [15, 9]. Водночас, цілком об'єктивно вказала на різко контрастуючу з вказаними регіонами ситуацію в межах Волині. Цей край, за її словами, «кишів князями», що було типовою його особливістю [15, 6].

Усвідомлюючи надзвичайну значимість князів, дослідниця називала їх «суспільною силою» цього регіону. Адже вони, окрім вотчинних володінь, володіли «виключним і безперечним» правом адміністративного розпорядження великокнязівськими землями в краї. Також О. Я. Єфименко вказувала на велику суспільно-політичну вагу волинських князів на загальнодержавному рівні. Відтак, цілком припускала, що навіть «Люблінська унія не відбулась би, чи, по крайній мірі, не здійснилася так легко, якби волинським князям не було під присягою пообіцяна королем свободу від «екзекуції прав», котра могла потягти за собою відбирання

державою розданих маєтностей». Першість у місцевому княжому середовищі вона цілком справедливо віддавала родові Острозьких, за ним ставила Збараських, Сангушків, Чарторийських, Корецьких, Вишневецьких. Вказувала й про незліченні, за її визначенням, княжі роди «меншого значення», походження яких виводила від різного роду удільних князів. Утім для дослідниці за таємничою завісою залишилися питання, чому саме Волинь стала місцем найчисельнішого скупчення аристократії, що вона успадкувала зі своїх попередніх політичних прав і земельних володінь [10, 151].

Поняття «пани» О. Я. Єфименко трактувала як спеціальний термін для іменування представників вищого стану, які мали право участі у великокнязівській раді. Панів разом з князями кваліфікувала як не чисельний, порівняно з рештою населення, «правлячий клас, сильну аристократію». Визначальними рисами, які виокремлювали ці дві соціальні групи від решти військово-службової людності, вона вбачала спадкову привілейованість, спадкові права і обов'язки управління народними масами, зрештою, соціальну замкненість. Відтак, аристократію історик вважала справжнім власне станом. Решту ж населення трактувала як соціальні явища, які вільно переходили одне в інше [15, 328]. Утім конкретної генези і природи панів як соціальної категорії авторка так і не розтлумачила.

Так само побіжно дослідниця обмовилася й про шляхту й рицарство. Під цими поняттями нею розумілася сукупність всіх соціальних груп вищого класу, які об'єдналися в єдиний стан на засадах польського права [10, 110].

Бояр і землян О. Я. Єфименко позиціонувала як нижчу категорію військово-службового стану, яка «лежала в фундаменті привілейованого класу і зв'язувала цей клас з класом нижчим». Їх походження вона виводила з населення, яке володіло землею не на основі великокнязівських пожалувань, а на підставі «одвічної вотчинної власності». Тобто, населення «вільних територій» (поза межами системи наділених литовським правителем «держань») висувало зі свого середовища для відбування військової служби найбільш спроможних і забезпечених представників. Натомість земельні володіння останніх звільнялися від «тяглових зобов'язань» [10, 112, 152; 15, 10]. Тож генезис бояр і землян дослідниця безпідставно виводила від селян і «людей служебних» [14, 108].

О. Я. Єфименко абсолютно ототожнювала ці групи службового люду, вважаючи поняття «бояри» і «земляни» виключно синонімічними назвами одного соціального явища. Різницю між ними вбачала лише в географічному сенсі, мовляв, на Волині цей військово-службовий прошарок частіше іменувався землянами, а на Київщині, зокрема на Поліссі – боярами [15, 10].

Також дослідниця акцентувала увагу на різниці становища боярства і земянства в регіональному аспекті. Зокрема вказувала, що на Волині військово-службова людність утискувалася князями й не мала перспективи розвитку, оскільки їй були перекриті шляхи до «вислуг», а особисті володіння зменшувались. Водночас та частина боярства, яка опинилася у межах володінь місцевих князів, перетворювалася в «панцирних» і «путних» бояр, а згодом розчинялася у масі підданого населення [10, 152].

Натомість на землях київського Полісся авторка відзначала розлоге розселення сотень боярських родин у вигляді «сітки боярських гнізд» навколо місцевих замків. Вона вважає, що відстояти себе, статус, самотність і володіння їм удалося за рахунок збереження свого права виконувати військову службу на користь держави. Визначальними в цьому стали, на її думку, тривала в часі корпоративна єдність, однастайність і непоступливість посяганням місцевих урядовців, котрі систематично намагалися нав'язати боярам виконання «тяглої служби» [10, 153; 15, 10].

Ситуацію на теренах східного Поділля О. Я. Єфименко кваліфікувала як «повне царство простолюдина». Зазначила, що великий князь литовський хоч і стимулював тут земельними пожалуваннями волинських земян, але ті, за окремими виключеннями, не поспішали осідати в небезпечному через сусідство зі степом краї [15, 13]. Що ж до військово-службової верстви Південної Київщини дослідниця взагалі не дала жодного коментаря.

Так само поза її полем зору залишилося й тлумачення поняття соціального статусу дворян. Натомість, приділила певну увагу категорії «слуг», або «людей служебних». У їх особі О. Я. Єфименко вбачала вихідців із смердів часів Русі й кваліфікувала їх поряд з селянами тяглими і данниками як «третю важливу категорію землеробського класу». Тому, на перший погляд, видається дивним факт зарахування перед цим їх дослідницею до привілейованого стану. Насправді ж вона позиціонувала цю соціальну групу як таку, що стояла на межі привілейованого і непривілейованого станів і мала досить хитке становище. Мовляв, за певних сприятливих обставин слуги поповнювали земянський і боярський прошарки, за несприятливих – розчинялися серед простолюду. Їхні функціональні обов'язки вона цілком слушно кваліфікувала як «земську службу», яка передусім полягала у виконанні службових доручень, зокрема, доставки листів, замкової та польової сторожі. Так само виправдано авторка вказала, що особливо чисельною була ця категорія в порубіжних пристепових регіонах ВКЛ [10, 115].

Встановлення остаточної і безповоротної межі між вищим і нижчим станами дослідниця пов'язувала із утвердженням в литовсько-руському суспільстві польського шляхетського права [10, 112]. Це відбулося в

процесі відповідних змін у правовому становищі литовсько-руської знаті, які відбувалися наприкінці XIV – XVI ст.

Отже, О. Я. Єфименко виводила генезис привілейованого стану українських теренів литовської доби з часів Русі. Військово-службову знать вона сприймала як флагмана суспільних процесів. Утім в аналізі окремих, але важливих складових еволюції «вищого класу» (приміром, формування соціально-правового статусу знаті, її диференціація тощо) дослідниця не вдавалася до глибинного наукового аналізу та ґрунтовного осмислення причинно-наслідкових зв'язків.

Джерела та література

1. Багалеї Д.И. Об ученых трудах А.Я. Ефименко / Д.И. Багалеї // Записки Харьковского университета. – 1910. – Кн. 2. – С. 1–22.
2. Багалій Д.І. Олександра Яковлевна Єфименкова: Оцінка її наукових праць / Д. І. Багалій // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 104–113.
3. Багалій Д.І. Харківська доба діяльності О.Я. Єфименкової / Д.І. Багалій // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. Т. 10. – Х.: Держвидав України, 1930. – С. 5–15.
4. Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины / П.Г. Марков. – К.: Издательство КГУ, 1966. – 124с.
5. Смолий В.А. А.Я. Ефименко: Очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.403–426.
6. Галаган В. Олександра Єфименко // Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська, В. Абліцов, О. Божко та ін. – К., 1995. – С. 409–415.
7. Ветухов О. Праці О.Я. Єфименкової в галузі етнографії / О. Ветухов // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. Т. 10. – Х.: Держвидав України, 1930. – С.33–36.
8. Скакун О.Ф. Харківський період громадської діяльності О.Я. Єфименко / О.Ф. Скакун // ПІН СРСР. – 1966. – Вип. 3. – С.117–124.
9. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О.Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. Випуск 7. – К., 2000. – С. 50–53.
10. Ефименко А.Я. История украинского народа. Выпуск первый / А.Я. Ефименко. – Спб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Эфрон, 1906. – 192 с.
11. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Ефименко // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894–1895. – Т. XLV – XLVII, XLIX.
12. Ефименко А. Дворянское землевладение в Южной Руси / А. Ефименко // Русская Мысль. – 1892. – Кн. 4–5.
13. Ефименко А. Народный суд в Западной Руси / А. Ефименко // Русская Мысль. – 1893. – Кн. 8–9.
14. Ефименко А.Я. Литовско-русские данники и их дани / А. Ефименко // Журнал Министерства народного просвещения. Часть СССХХХV. – Январь, 1903. – Спб.: Сенатская типография, 1903. – С. 106–120.
15. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Том I / А. Ефименко. – Спб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – 436 с.
16. Єфименко О.Я. Історія України й її народа / О. Єфименко. – Х., 1919.